

## ESKİ TÜRKÇEDE “TINLIĞ” KAVRAMININ ANLAM HARİTASI ÜZERİNE\*

Burak SOLMAZ\*\*

**Öz:** İnsanlar, çevrelerindeki canlı organizmalarla maddi veya manevi ilişkilerini dil aracılığıyla düzenlerler. Bu süreçte insanlar verileri veya bilgileri daba kolay akılda tutmak için belirli sınıflandırmalar ve adlandırmalar yaparak bilgi karmaşıklığının önüne geçmeyi amaçlar. Eski Türkler canlıları adlandırma ve sınıflandırma sürecinde tiriğ, özliğ, kişi, kul, ajun, yalhuğ gibi kelimeleri kullanmışlardır. Bunlardan biri de tınlığ kelimesidir. Bu makalede tınlığ ve tın kavramları incelenmiştir. Eski Türk Runik harfli metinlerden başlanarak Uygur Türkçesine ve İlk İslami Türk çevresine ait eserler taranarak kavramların bağlam içindeki kullanımlarıyla beraber ifade ettiğ anlamlar incelenmiştir. Kavramlara ait etimolojiler ve çeşitli görüşlere yer verilmiştir. Bu incelemelere ek olarak Türk destanlarından anlamsal olarak paralellik gösteren örneklerle de yer verilmiştir. Kavramın anlamsal daralmaya uğrayıp insanı ya da hayvanı işaretlediğ yerler tespit edilip örneklerle ifade edilmiştir. tınlığ kelimesinin kullanıldığ bağlamlardan ve içerdiğ anlamlardan hareketle canlı kavramı nefes, ruh, beden, yaşam ve mekân olmak üzere beş kavram ile açıklanmıştır. tınlığ kavramı çerçevesinde Türklerin zihin dünyasında canlı düşüncesinin merkezinde nefes unsurunun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca tınlığ kelimesinin işaretlediğ canlı kavramının merkezindeki nefes unsurunu Moğolca’da da görmekteyiz. Nefes ve canlı arasındaki bu ilişki durumu hem Eski Türkçe hem de Moğolca üzerinde örneklerle ifade edilmiştir. tınlığ kelimesi ile genel olarak canlıların nasıl sınıflandırıldığ örnekler üzerinden gösterilmiştir. Canlı sınıflandırılmasında kullanılan fiziksel özelliklerin yanı sıra eski Türkleri etkileyen dinî öğretilere ait olan kutluğ, töziin, uğuşluk gibi kavramların sınıflandırmayı nasıl etkilediğ ele alınmıştır. Yapılan taramalar sonucu insanlar ve hayvanlar için ayrı ayrı iki anlam haritası hazırlanıp sonuç kısmında paylaşılmıştır. Tüm bunlardan hareketle tınlığ kavramı etrafında eski Türklerin insanları ve hayvanları nasıl sınıflandırdığ ve anlamlandırdığ ortaya konulmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Eski Türkçe, tın, tınlığ, canlı, insan, hayvan.

### On The Meaning Map Of The Concept Of “Tınlığ” In Old Turkic

**Abstract:** People organize their material or spiritual relationships with other living organisms through language. In this process, people create certain classifications and namings to prevent information complexity thus keeping data in mind more easily. The ancient Turks used words such as tiriğ, özliğ, kişi, kul, ajun and yalhuğ in the process of naming and classifying living things. One of them is the word tınlığ. In this article, the concepts of ‘tınlığ’ and tın are examined. Starting from the Runic-lettered Old Turkic texts, the works belonging to the Uyghur Turkic and the First Islamic Turkic circles were scanned and the meanings of the concepts together with their use in the context were examined. Etymologies and various views about these concepts are provided. In addition to these studies, examples from Turkish epics that show parallelism in terms of meaning are also included. The places where the concept has undergone semantic contraction and marked human or

\* Bu makale Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Bülent GÜL danışmanlığında hazırlanan *Dilbilimsel Etimoloji Açısından Eski Türkçede Canlı* adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

\*\* Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (TÜRKİYE), E-posta: buraksolmaz26@outlook.com.tr / ORCID ID: 0000-0002-7054-9512.

*animal have been identified and expressed with examples. Based on these contexts in which the word *tnlġ* is used and based on the meanings it contains, the notion of living is explained with five concepts: breath, soul, body, life and space. Within the framework of the word *tnlġ*, it has been concluded that the breath element is at the center stage when it comes to living matters in the mind of for Turks. In addition, we see the similar parallel, concept wise, in Mongolian as well. This relationship between the breath and the living is expressed with examples both in Old Turkic and Mongolian. How living things are classified in general with the word *tnlġ* is shown through examples. In addition to the physical features used for the classification of living, it is also discussed how the concepts such as *keutlug*, *tözün* and *uġşluk*, which belong to the religious teachings that affected the old Turks, influenced the classification. As a result of these text scans, two meaning maps on this concept were prepared both for humans and animals and shared in the conclusion part. Based on all of these findings, it is revealed how the old Turks classified and gave meaning to people and animals around the concept of *tnlġ*.*

**Keywords:** Old Turkic, *tn*, *tnlġ*, alive, human, animal.

## Giriş

İnsanlar başlangıçtan itibaren canlılarla veya etkileşimde olduğu çevreyle ilgili durumları anlamlandırmaya ve bununla ilgili bilgiyi nesilden nesile aktarmaya çalışırlar. Bu bilgiler genellikle o toplumun oluşturduğu ve anlamlandırdığı geleneksel bilgidir. Dolayısıyla dil kullanıcıları dil aracılığı ile etkileşimde oldukları varlıklarla somut, soyut, maddi veya manevi kıstaslarla ilişkilerini düzenlerler. Özellikle yaşadıkları coğrafya, kültürel ilişkiler ve etkisi altında olduğu dinler dilin kullanımında son derece etkilidir. Bu durum bize bir toplumun sosyokültürel durumları ve düşünüş tarzı ile ilgili bilgiler sunabilir. Eski Türklerin kendilerini ve etrafındaki canlıları sahip oldukları fiziksel özellikler veya soyut olgular aracılığıyla anlamlandırma süreçleri, bize onların düşünüş tarzları hakkında arkaik bilgiler verecektir. Eski Türkçe döneminde Türklerin canlı sınıflandırmasında etkili olan unsurların başında din ve canlıların fiziksel özellikleri veya yaşadıkları ortamla olan ilişkisi gelmektedir. Özellikle Huastuanif'te yapılan canlı sınıflandırmasında Türkler canlıları fiziksel özelliklerine, hareket kabiliyetlerine ve yaşadıkları ortama göre sınıflandırmışlardır. Fiziksel özelliklerine göre insanları iki ayaklı, hayvanları ise dört ayaklı olarak ayırmışlardır. Hareket kabiliyetlerine göre ise sürüngenler ve uçan canlılar olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Yaşadıkları ortama göre ise su içindeki canlı şeklinde bir tasnif yaparak toplamda beş kısımda canlılar ifade edilmiştir. Canlı sınıflandırılmasında ve anlamlandırılmasında etkili olan diğer bir unsur ise Türklerin etkisi altında olduğu inanışlardır. Özellikle Maniheizm ve Budizm'in etkisiyle *ajun* ve *tnlġ* kavramları etrafında beş yaşam formu, beş canlı türü gibi dinî temelli kullanımlarla kültürel anlamda dinin dil üzerindeki etkisi görülmektedir. Eski Türkçe içerisinde insanları, hayvanları veya genel olarak canlı kavramını karşılamak için *tirig*, *özlüg*, *kişi*, *kul*, *ajun*, *yalnuġ* gibi kelimeler kullanılmıştır. *tnlġ* kavramı da eski Türklerin canlıları ifade etmek için kullandıkları kelimelerden birisidir. *tnlġ* kavramının incelenmesi bize canlılar için kullanılan terimlerin doğasını anlamamız ve eski Türklerin sınıflandırmada kullandığı yöntem üzerine yorum yapmamız için yol gösterebilir.

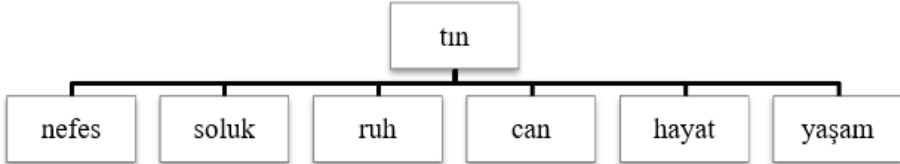
*tnlġ* kelimesinden önce kelimenin kökü olan *tn* kavramına bakmak *tnlġ* hakkında daha iyi yorum yapılmasına ve Türklerin *tnlġ* kavramı etrafında canlıya bakışını ve canlıyı nasıl sınıflandırdıklarını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Kaşgarlı Mahmud *tn* kelimesi için Divânu Lugâti't-Türk'de ruh ve nefes anlamını vermiştir: *tn ruh, nefes. Örnek: Anıġ tni kesildi* “Adamın nefesi ve ruhu kesildi.”

(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 147). Clauson ise Kâşgarlı'nın *tin* kelimesi için *tin* ‘nefes’ ve *t:n* ‘dinlenme’ olmak üzere iki farklı maddesi olduğu ancak uzunluk farkının anlamsal olarak geçerli olmadığını *ti:n~tin* ‘yular, dizgin’ maddesini örnek göstererek ifade eder (1972: 512). Clauson daha sonra *tin* kelimesinin ‘nefes’ ve ‘dinlenme’ (yani nefes almak için durmak) için kullanılmasının muhtemel olduğunu, eş sesli bir isim ve fiilin nadir durumlarından biri olduğunu belirterek *tin-* fiilinin hem ‘nefes almak’ hem de ‘dinlenmek’ olarak tercüme edilmesinin önemli olduğunu söyleyip *tin* isminin ‘nefes’ anlamına ek olarak ‘ruh’ ve ‘yaşam’ gibi anlamlarının da olduğunu söyler (1972: 512). Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen*’de *tin* kelimesi için nefes, soluk, ruh, nefes alış, hayat ve yaşam anlamlarını verdikten sonra şu örneklere yer vermiştir: *tin al-* ‘bir nefes almak’; *tin yeel* ‘nefes rüzgârı, soluk rüzgârı’; *tin yeel tutmak* ‘nefes rüzgârı tutma’; *tinün tut-* ‘nefesini tutmak’; *tin bāklānmāk* ‘nefes darlığı, tıkanıklık’; *tin buş* ‘solumak, nefes nefese kalmak, soluk soluğa kalmak’; *tin buşgak* ‘astımlı kimse, astımı olan, tıknafes’; *tin buşı* ‘nefes darlığı, tıkanıklık’; *tin buşmak* ‘nefes darlığı, tıkanıklık, astım’; *tin tura* ‘nefes alma ve verme’; *tin tura öglānmāk* ‘nefese<sub>2</sub> (için) dikkatlilik’ (2021: 713).

*tin* kelimesinin Eski Türkçe içindeki anlamları tespit edilip tanımlarıyla beraber aşağıda verilmiş ve anlamlar şema halinde gösterilmiştir:

- “nefes, soluk”: KP XXXVIII *ol linhua sayu birer aġuluġ yılan bar aġu tını iraktın ançulayu közünür* “Onların zehirli nefesi uzaktan, sanki herbir lotus çiçeği duman çıkarıyormuş gibi görünür.” KB 4698’de *tiriglik uçuktı tirip bu nenging anuk kimke kođġu kesilse tuning* “Mal toplaya toplaya hayatın sonuna geldi; nefesin kesilirse bunları kime bırakacağın bellidir.” KB 233’te *negü tir eşitgil kişi edġüsi yorıp tin tokıġlı ahur öġüsi* “İşit, ne der, insanların iyisi; sonunda ölecektir yürüyen ve soluyanların hepsi.” KB 6073’te *tang ermez ölüm toġsa yalnguġ ölüir kamuġ tin tokıġlı ölümke turur* “Buna şaşmamalı; ölüm doğarsa, insan ölür; bütün nefes alanlar ölmeye mahkûmdur.”
- “ruh”: DKPAM 2859’da *bo etöz yime negüke kergeklig ol ölüm ödi yagudukda eñ öñre öz ornunta yatıp tolp etözi titreyür bezer tını boşup bilmegülük ukma-* “Bu vücut da niçin gereklidir? Ölüm vakti yaklaştığında ilk önce kendi yatağında yatıp bütün bedeni titrer. Ruhu serbest kalıp bilecek anlayacak” DLT’de *tin ruh, nefes. Örnek: Anıġ tını kesildi* “Adamın nefesi ve ruhu kesildi.”
- “can”: DKPAM 2686’da *üçün tēp tēser tilim tamgakım otuñ teg kurıyu tınım ertingü busar* “Niçin? diye sorulacak olursa: Dilim damağım, odun gibi kuruyup canım çok fazla yanmakta.”
- “hayat, yaşam”: TT VII 29-17’de *tid söġüdke kelser, tını uzun agrıġ yoġ* “Karaçam ağacıyla tanıştırsanız uzun ve sağlıklı bir yaşamınız olur.”



*tin-* fiiline baktığımızda ise nefes kavramı ön plana çıkmaktadır. Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen*’de *tin-* fiilinin anlamını ‘nefes almak, soluk almak,

inlemek, iç çekmek, soluklanmak, dinlenmek, mola vermek’ olarak verdikten sonra şu örneklere yer vermiştir: *tin mçıkla-* ‘inlemek<sub>2</sub>, iç çekmek’; *tin-seril-* ‘dinlenmek’; *tin-sön-* ‘dinlenmek ve yatışmak’; *tinguluk oron* ‘dinlenmelik yer, dinlenme yeri’ (2021: 714). Buradaki dinlenmek (nefes almak için durmak, mola vermek) anlamı ise gene nefes ile alakalıdır. Görüldüğü üzere *tin* kavramının anlamları içerisinde merkezinde nefes olmakla beraber ruh, can, yaşam gibi ifadelerle neredeyse bir canlıyı oluşturan bütün parçaları barındırmaktadır.

Eski Türk Runik harfli metinlerde karşılaşmadığımız *tnlıg* kavramı ilk defa Uyгур Türkçesi metinlerinde görülmektedir. *tnlıg* kelimesi *tin* isiminden türemiştir. Clauson, *tnlıg* kelimesi için *tin*’dan geldiğini, cansız bir nesnenin aksine canlı bir yaratık, insan veya hayvan anlamına geldiğini birçok yerde daha dar kapsamlı bir şekilde insan anlamında kullanıldığını ve Budizm için teknik bir terim olmasına rağmen İslâmî olmadığını söylemektedir (1972: 520). Ancak *tnlıg* kelimesi Huastuanif ve Kutadgu Bilig’de tanıklanmaktadır. Wilkens ise Handwörterbuch des Altuigurischen’de *tnlıg* kelimesinin anlamını ‘canlı, diri; canlı, varlık; canlı şey; kişi, adam, insan, yaratık; hayvan’ olarak vermiştir (2021: 714). *tin* isiminden var olmayı ve sahipliği ifade eden +IIg varlık eki sayesinde *tnlıg* formu oluşmuş ve bu form canlı anlamını kazanarak Eski Türkçe içerisinde canlıları genelleyen bir kullanım sergilemiştir. Bu varlık eki sayesinde form nefesi, ruhu ve canı olan gibi örtük anlamlar kazanmıştır.

*tnlıg* kelimesinin kökü olan *tin* kelimesinin ifade ettiği anlamların izlerini *tnlıg* formun *turalıg* kelimesiyle birlikte kullanımlarında görmekteyiz. Wilkens, *turalıg* kelimesi için ‘canlı varlık’, kökü olan *tura* kelimesi için ise ‘hayat, yaşam, nefes, soluk, soluk verme’ anlamlarını vermiştir (2021: 758). Clauson ise *turalıg* kelimesinin *tura*’dan geldiğini söylediikten sonra *tnlıg turalıg* ifadesinin iki kelimenin birleşerek tek anlam verdiğini (Hendiaduin) ve bunu da ‘nefesi olanlar’ şeklinde açıklar (1972: 548). Clauson *tura* maddesinde ise *tin tura teŋri* örneğini vererek *tin* ile tek bir anlam verecek şekilde birleştirilmiş iki kelime olduğunu dolayısıyla *tin* ile eşanlamlı olması gerektiğini söyler (1972: 531). Tanrı ismi olarak kullanılan *tıntura* ifadesi için ise Ağca ve Azılı birleşik isim oluşturmadığını AY 262’deki *akıgsız sakınç az amranmaknuŋ yöründeki erür tin tura ök öküŋ sakınçnuŋ yöründeki erür* “Akıcı olmayan düşünce, az sevmenin devasıdır; nefes, pek çok düşüncenin devasıdır.” örneği vererek “aynı kavram alanına sahip iki formun oluşturduğu ikileme yapısı” olduğunu belirtmişler (2021: 116). Aşağıda tüm bu etimolojilere ve görüşlere ait örnekler paylaşılmıştır: Huast 124’te *södä bärü täŋrim bo beŋ türlüŋ tnlıgıg turalıgıg ulugka kiçıgkä tägi, näçä korkıttımız ürkıttımız ärsär; näçä urtumuz* “Ezelden beri Tanrım bu beş türlü canlıyı, büyüğünden küçüğüne, ne kadar korkutup ürküttüsek” Huast 148’de *yelvilädimiz ärsär, ymä näçä üküŋ tnlıgıg turalıgıg ölürdümüz* “Yine ne kadar çok canlıyı öldürdüysek.” Huast 72’de *bir tıntura teŋri ekinti yel teŋri üçünç yaruk teŋri törtünç suv teŋri beŋinç ot teŋri* “Birincisi Hava Tanrı, ikincisi Rüzgâr Tanrı, üçüncüsü Işık Tanrı, dördüncüsü Su Tanrı, beşincisi Ateş Tanrı”

Buradaki canlı düşüncesi içerisinde nefes ve ruh kavramının izlerini Türklerin yaratılış destanlarında da rastlamaktayız. Verbitskiy’in derlediği Altay Yaradılış Destanı’nda Tanrı nefesiyle üfleterek insana can vermektedir: “*Tanrı baktı ki. Erlik, pek bir işe yaramaz, Erlik’in varlığıyla bu dünya da yaşamaz. Yarattı Mandı-Şire, adlı bir kahramanı, dedi, Erlik yerine korusun bu insanı. Mandı-Şire’den başka, kemikleri kamıştan, yedi kişi yarattı, etleri de topraktan, nefesiyle üfledi, tuttu kulaklarına, yedi*

*insanın hemen, can geldi ruhlarına, tuttu burunlarına, bir dahacık üfledi, akıl verdi, insana, ruha akıl ekledi. Kutsal er Mandı-Şire, İnsanı koruyacak, onu yaşatacağı, düşmanları koğarak. Ama insanoğlua biri lazımdı ancak, onun iradesini, bir düzene koyacak, bunun için de Tanrı, May-Tere'ye verdi can, dedi İnsanoğlu'nun başına oluver Han!”* (Verbitskiy, 1893; akt. Ögel, 2014: 469).

Nefes ve canlı arasındaki ilişkiyi Altay dil ailesindeki Moğolca'da da görmekteyiz. Klasik Moğolca için Lessing, sözlüğünde *ami* /АМЬ/ kelmesi için ‘hayat, yaşantı, canlılık; nefes, soluk, nefes alma, soluk alma gücü’ anlamlarını *amidu* /АМЬД/ için ise ‘yaşayan, canlı, hareketli’ anlamlarını vermiştir (2003: 59-60). Modern Moğolca'da ise *амьд* /amid/ ‘diri, canlı, hayati faaliyetine devam eden’ şeklinde geçmektedir (Empathy, 2008: 409). King Sözlüğü’nde ise *amidu* kelimesi Eski Türkçe *tirig* ‘diri, canlı’ kelimesinin karşılığı olarak verilmiştir (Golden vd., 2000: 261). İbni Mühennâ Lüğati’nde ise *amidu* (أَمِيدُ) ‘diri, canlı’ şeklinde geçmektedir (Gül, 2016: 69).

Eski Türkçe içerisinde özel olarak bir cinsiyet veya canlı türünü ifade etmeden canlılar: DKPAM 3087’de *adin tınlıglar* ‘diğer canlılar’, DKPAM 371’de *yirtinçüdeki tınlıg* ‘yeryüzündeki canlı’, U IV-A 255’te *alku tınlıglar* ‘bütün canlılar’, DKPAM 2879’da *kim kayu tınlıg* ‘herhangi bir canlı’, DKPAM 4052’de *tınlıglar* ‘canlılar’, DKPAM 4123’te *ne tınlıg* ‘hangi canlı’, Huast 158’de *üküş tınlıg* ‘pek çok canlı’, AYGulcalı 1006’da *kamağ tınlıglar* ‘bütün canlılar’, DKPAM 1952’de *imrerigme tınlıglar* ‘bütün canlılar’, KP I’de *amarı tınlıglar* ‘sayısız canlılar’, AYUçar 0846’da *sansız sakışsız tınlıg* ‘sayısız canlılar’ gibi genel ifadelerle işaretlenmiştir. Aşağıda bu örneklerden bazıları paylaşılmıştır: DKPAM 4052’de *tınlıglar togum üze erklig bolurlar* ‘‘Canlılar doğumla güçlü olurlar.’’ DKPAM 4123’te *ne tınlıg inçe bolmak* ‘‘Hangi canlı bu şekilde olmak’’ Huast. 158’de *üküş tınlıgka nâçâ üzbuз kultımız ärsär* ‘‘bunca canlıya nefretle ne kadar çok zarar verdiysek’’ KP XIV’te *Yime bir bilge nom bilir er inçe tip tidi tavar kazğanmak ney tohuy ögüzke kirip köñülteki küsüşin kıanturğalı sakınsar bulunçusuz çintamani erdini bulsar kamağ yirtinçüdeki tınlıglarnıñ küsüşin kıanturur*. ‘‘Yine, bilge ve yasa bilir bir adam şöyle söyledi: ‘‘Mal mülk kazanmak konusunda, insan, okyanus ırmağına gidip, gönlündeki arzularını doyurmayı düşünürse ve bulunmaz çintamani mücevherini bulursa, bu dünyadaki bütün canlıların arzularını yerine getirebilir.’’ Maitr. 33,10’da *alku sansar içinteki tınlıgıg yarlıgkançuçı biliglig kolın kıoyumta kıuça tutar men tip sakınur* ‘‘Bütün Samsara içindeki yaratıkları, acıyan, şefkatli bir yol ile daima koynuma alayım diye düşünür’’

*tınlıg* kelimesi canlıları genel olarak işaretlediği gibi sadece tek bir varlığı işaretleyen bir kullanımına da rastlamaktayız: DKPAM 1367’de *bars birle amranmak törü teginti ötrü ol brahmadatı ilig tişi bars birle yazınmışda adın bir tınlıg tişi bars karnında togum ajun tutdı* ‘‘Daha sonra Hükümdar Brahmadatta dişi pars ile işlediği günahından sonra başka bir canlı dişi parsın karnında varlık buldu.’’

*tınlıg* kelimesi Eski Türkçe içerisinde anlamsal daralmaya uğrayarak insanları işaretleyen bir kullanım sergilemiştir. *tınlıg* kelimesi bağlam içerisinde *kişi* kelimesiyle aynı anlam düzeyinde kullanılarak insanı işaretlemiştir: KP XI’de *kayı kişi ög kaç köñlin bertser ol tınlıg tamuluk bolur* ‘‘Hangi kişi ana ve babasının gönlünü kırsa, o kişi cehennemlik olur.’’ Başka kullanımlarda ise *tınlıg* kelimesi *oglan* kelimesiyle birlikte insanoğlunu, insan neslini ifade etmiştir: AYÇetina 153’te *amtu men yme bo nom erdini içinte kamağ tınlıg oğlanıña asıgılgın körip nomlayu yarlıkayur men* ‘‘Şimdi ben de bu öğretici mücevheri içinde bütün insanoğluna yararımı görerek vaaz ederek buyuruyorum.’’

AYÇetina 616'da *alku tnlğ oğlanı imerigme kamağka turgurzunlar edgü ögli yarlıkançuçı köñil olarka* "Bütün insanlar; hepsine iyi düşünceli, merhametli bir gönül beslesinler."

Bu iki kullanım dışında *tnlğ* kelimesi bağlam içinde hem tek başına hem de ADFH 158'de *karaja kedmiş tnlğlar* 'rahip cübbesi giymiş canlılar', DKPAM 3066'da *uvutsuz tnlaglar* 'utanmaz canlılar', DKPAM 951'de *kutka tegmiş tnlğlar* 'saadete ulaşmış canlılar', DKPAM 1504'te *baranas balıkdaki tnlğlar* 'Baranas halkı', DKPAM 2030'da *edgü kutlug yarlıkançuçı köñüllüğü bilge biliglig tnlğlar* 'iyi ve kutlu, merhametli, bilge canlılar', DKPAM 3071'de *külüsgüğü tnlğlar* 'neşeyle eğlenen insanlar', DKPAM 3071'de *tagunçı tnlğ* 'dedikoducu canlı', DKPAM 3071'de *irinç tnlğlar* 'zavallı canlılar', DKPAM 4038'de *kertgünçlüğü köni körümlüğü tnlğlar* 'inançlı temiz kanaatli canlılar', DKPAM 4646'da *biligsiz tnlğlar* 'cahil insanlar', DKPAM 0458'de *öçlüğü keklig övkelig tnlğlar* 'intikam dolu, öfkeli canlılar', DKPAM 704'te *öñi tnlğlar* 'başkaları', DKPAM 112'de *irinç ölümçü tnlğ* 'zavallı ölüme mahkûm canlı', DKPAM 491'de *ayığı kılınçlı tnlğ* 'günahkâr canlı', DKPAM 732'de *ölütçü tnlğ* 'katil', DKPAM 1759'da *kirtü sözlemez tnlğ* 'doğru söz söylemeyen canlı', DKPAM 1774'te *ezügleğüçü tnlğ* 'yalancı canlı', DKPAM 1928'de *yavız tnlğ* 'kötü canlı', DKPAM 2032'de *irig savlı tnlğ* 'kaba söz söyleyen canlı', DKPAM 3975'te *ters körümlüğü tnlğ* 'yanlış kanaatli canlı' gibi kullanımlarla beraber insanları işaretlemiştir. Bu kullanımlardan bazı örnekler paylaşılmıştır: ADFH 158'de *ertiñü sevinip bodisavat yaña inçe tēp tēdi busuşsuz sakınçsız bolgıl hatunum subadraya karaja tontın ne tokuz on bēş patar jiu shi wu erser krokinç ayınç yok karaja kedmiş tnlğlar isig özlerin idalayurlar* "(Buna) pek çok sevinen Bodhisattva fil şöyle dedi: "(Bu) cübbeden kaygılanmana gerek yok, ey kadının Subhadra! Rahip elbisesi (giyen bir kişiden) korkmana, hiç gerek yok. Rahip cübbesi giymiş canlılar, (başkaları için) canlarını feda eden (insanlardır)." DKPAM 3066'da *bo yirtinçüdeki uvutsuz tnlaglar takı korkmadın uyadmadın tagun askançu sav sözleyürler* "Bu dünyadaki utanmaz canlılar dahi korkmadan, utanmadan dedikodu yaparlar." DKPAM 1504'te *sutasomı ilig beg kelmisiñe baranas balıkdaki tnlğlar ertingü sevinip bir ikintisike okısu ilig begkelmiş amtu umuğsuz mağsız bolmagay biz tip monçulayu tisdiler* "Hükümdar Sutasoma'nın gelişine Baranas halkı pek çok sevinip birbirlerini çağırarak "Hükümdar gelmiş. Artık umutsuz, çaresiz olmayacağız" diye söylediler." DKPAM 2030'da *kadır savlı tnlğ kişi edgü kutlug yarlıkançuçı köñüllüğü bilge biliglig tnlğlar yime artukrak korkurlar aymanurlar* "Kaba ve sert sözlü kişiden, iyi ve kutlu, merhametli, bilge canlılar yine çok fazla korkarlar, çekinirler." DKPAM 4646'da *biligsiz tnlğlar* "cahil canlılar" KP II'de *amarı tnlğlar çıgrı eñirer yün eñirer kintir eñirer* "Pek çok sayıdaki insan çıkırcık çeviriyor, yün eğiriyor, kendir eğiriyor." DKPAM 3073'te *tagunçı tnlğ katı tnlğ ünin sıgtasar* "Dedikoducu canlı kaba sesiyle ağlasa"

*tnlğ* kelimesinin insanlar için olan kullanımında *tişi* kelimesiyle birlikte cinsiyet ifade etmiştir: Kuanşi 73'te *tağı yime kim kayu tişi tnlğ urı ogul tileser* "ve yine herhangi bir kadın, (bir) erkek çocuğı dilese" AYTokyürek 1437'de *bar antag tişi tnlğlar üküş ärniñ kişisi bolup kamağlı tnlğ bolgılı tnlğlardaçı* "Var olan yine kadın canlılar pek çok erkeğın eşi olup kamuya ait olmayı kabul edecek(tir)."

Sitātapatrādhāraṇī'de geçen *bod kötürmāçā tnlğlar oğlanları* ifadesi ise canlılar için 'beden sahibi, vücut taşıyan' anlamlarını işaretlemektedir. Dolayısıyla Eski Türkçe içerisinde canlılar vücut, beden sahibi olarak nitelendirilmiştir. Sita. 501'de *bo buyan*

*ädgü kılınçnıñ tüşintä burhan kutın bulup män kamala anantaşiri kenintä bod kötürmäçä tınlıglar oğlanlarıña bulturaymıñ nirvanıg äñ üzünçüsintä* “‘Bu sevap (Skt. Puṇya) ve iyi amellerin karşılığı olarak Buda mertebesini bulup ben Kamala Anantaşiri, sonrasında beden taşıyan canlıların çocuklarına en sonunda Nirvana’yı buldurayım.’”

*tınlıg* kelimesi canlıyı ifade ettiği bağlamlarda *tınlıg kalmışın* ifadesini kullanarak ‘hayatta olmak, yaşamak’ anlamını işaret ederek aslında canlıyı ölü olmanın zıtlığına dikkat çekerek ifade etmiştir: DKPAM 1839’da [...] *anıñ arasında rastramukı[...] öp sakınıp köñülinte [...] amtı men muygak[...] üçün köreyin ezüg sav sözlemez mü ...sakınıp rastramukı keyikçi arıgda semekde kirip körti ol muygakıg yırtte kamılıp birer birer tına tözü tınlıg kalmışın muñadıp tañlap muygakka inçe tip tidi* “‘Bu arada Raştramukhya ... düşünüp gönlünden (şöyle geçirdi). “Şimdi ben dişi geyiği ... için göreyim (yalan) söylemez mi?” (diye düşünüp Raştramukhya adlı) avcı ormana (girip baktı. O geyiğin) yere (devrilip birer birer nefes alarak, sabrederek) canlı kalmasına (şaşırp dişi geyiğe) şöyle (dedi)’”

*tınlıg* kelimesi Eski Türkçe içerisinde canlıları ve insanları ifade ettiği gibi hayvanları da işaretleyen kullanımlara sahiptir. *yılkı ajuuntakı tınlıglar* ifadesiyle hayvanları, hayvanlar âlemindeki canlıları ifade etmek için kullanılmıştır. Bununla beraber *tınlıg* kelimesi hem insanı hem de hayvanı ifade ettiği bir kullanımda ikisi arasında bir ayırım yapmak için fiziksel özellikleri ön plana çıkararak insan için *iki adaklıg* hayvan için ise *tört adaklıg* ifadesi kullanılmıştır: DKPAM 1614’te *eñ muntın yılkı ajuuntakı tınlıglar yime burkanlarıg körserler muñadıp tañlap süzük köñül öritirler* “‘Hatta, hayvanlar âlemindeki canlılar da Budaları görseler hayrete düşüp güzel düşünceler beslerler.’” UD 612’de *iki adaklıg dört elig tınlıglar arasında yime dört adaklıg tınlıglarınñ arasında yime inç esen ermekiñizler bolsun* “‘İki ayaklı canlı varlıklar (insanlar) arasında da, dört ayaklı canlı varlıklar (hayvanlar) arasında da huzurlu olun.’” Sudaki ve karadaki canlılar için de *tınlıg* kelimesinin kullanımına rastlamaktayız. *suvdaki - kurugdakı tınlıglar* ifadesiyle canlılar yaşadıkları ortama göre ifade edilerek ayrılmıştır: Maitri.K 15.3b26’da *suvdaki tınlıglar kurugda kurugdakı suvda ödsüz kolusuz isig özlerintin öngi ödrülürler*. “Sudaki canlılar karada, karadaki (canlılar ise) suda zamansız<sub>2</sub> (bir şekilde) canlarından ayrılıyorlar.” Evcil hayvanları, et yiyen ve kan içen vahşi hayvanlardan ayırmak için ise AY 599’de *et yideçi kan içdeçi tınlıglar* ifadesi kullanılmıştır.

Eski Türkçe Tantrik bir metin olan Usnisa Vijayâ Dhâranî Sûtra’da ise *azıgılg tınraklıg tınlıg* ifadesiyle yırtıcı ve pençeli canlılar ifade edilmiştir: UVDS 99-110’da *ažunlar sayu tamuta yılkı ažuuntı ärkliġ hannıñ yertinçüsntä pret yertinçüsintä asure uguşınta inçä k(a)ltı yäk rakşaz bute pisaçe puṭane katapuṭane apasmare it müyüz baka yılan kadir yavlak azıgılg tınraklıg tınlıg kuş siñäk tilär çömäli koñuzta ulatı bo bo tınlıglar ažuuntı nänj kaçan ärsär tuġmakı bolmaz tep bilgülik ol* “‘(Bu dharani’nin iştirilmesi ile kişi) cehennemde, hayvanlar âleminde ve Kral Yama’nın ülkesinde; Pretalar, Asurelar diyarında ve Yaksa, Raksasa, Bhuta, Pisaçe, Putane, Kataputana, Apasmara suretinde (ya da) köpek, kablumbağa, yılan, yırtıcı ve pençeli canlılar, kuş, sinek, böcek ve karınca suretinde hiçbir zaman doğmaz. Bunu bil(miş ol)!’”

Huastuanıft’de ise *tınlıg* kelimesinin geçtiği şu örnekte canlılar *eki adaklıg kişike* ‘insanlar’, *uçugma tınlıg* ‘uçan canlılar’, *suv içreki tınlıg* ‘sudaki canlılar’, *bagırın yorigma tınlıg* ‘sürüngeçenler’ ve *tört butlug tınlıg* ‘dört ayaklı canlılar’ olarak sınıflandırılmaktadır: Huast 117’de *beşinç beş türlüg tınlıgka bir yime eki adaklıg kişike ekinti dört butlug tınlıgka üçünç uçugma tınlıgka törtünç suv içreki tınlıgka beşinç*

*yerdeki bagırın yorigma tınlıgka söde berü teyrim bu beş türlüg tınlıgıg turalıgıg ulugka kışıgke tegi neçe korkuttımız ürküttümüz erser* “Beşinci olarak da beş türlü canlıya; birincisi iki ayaklı insana, ikincisi dört bacaklı canlıya, üçüncüsü uçan canlıya, dördüncüsü sudaki canlıya, beşincisi sürüngenlere, ezelden beri tanrım bu beş canlıyı büyüğünden küçüğüne, ne kadar korkutup ürküttüysek.” Bu örnekle aynı doğrultuda Eski Türkçe içerisinde *biş ajuntakı tınlıglar* ‘beş hayat şeklindeki canlılar’ ifadesi Maniheizm’de beş dünyadan oluşan karanlıklar dünyasındaki beş canlı türünü ifade etmektedir (Tokyürek, 2011: 492). Bakılabilir ki, AYAyazlı 779’da *beş azun tınlıglarnıñ umuğı inağı bolğaylar* “Beş varlık şeklindeki canlıların umudu olacaklar” Sita. 496’da *aç kız başlap üç türlüg yavız adalar amtıkiya ok tavrak bagup amrılıp arka kamağ beş azun tınlıglar uguşı alasız bir tığ mähilig bolzunlar* “Açlık ve kıtlık idare edilerek üç türlü kötü felaket şimdi hemen bağlanıp durulup bütün beş yaşam formu soyu eksiksiz hep birlikte mutlu olsunlar.” BT I /A1/15-16’da *tip tidi bo erser biş ajun tınlıglarnıñ umuğı maytri bodisvtnıñ körkdeş etözi erür* “Bu ise beş hayat şeklindeki canlılarının umudu Maitreya Bodhisattava’nın görünen vücududur.” Bu örneklerde kültürel anlamda dinin dil üzerindeki etkisini görmekteyiz.

*tınlıg* kelimesinin kullanımlarında Eski Türkçe içerisinde *yirtinçü*, *yir suv* gibi ifadelerle yeryüzüne veya dünyaya aitlik şeklinde mekâna vurgu yapılan kullanımları da görmekteyiz: Kuanşi 99’da *bu çambudvip yir suvda yoryur tınlıglarka asıg tusu kılur nom nomlayur alı çevişi neteg erki* “Bu Jambudvîpa (denen) dünyada yaşayan canlı varlıklara fayda sağlar, (onlara) dini öğretir, baş vurduğu usülleri, çâreleri nelerdir acaba?” Kuanşi. 101’de *teyri burkan inçe tip yarlıkadı alkınçsız kögüzlüg bodisvt siz inçe biliñ bu yirtinçü yir suvdaki tınlıglar birük burkanlar körkin körü kurtulgu tınlıglar erser kuanşi im pısar ol tınlıglarka burkanlar körkin körtgürür nomlayur kutgarur* “Tanrı Burkan şöyle buyurdu: “Tükenmez gönüllü bodhisattva siz (bunu) böyle bilin! Bu dünyadaki canlı varlıklar, burkanların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklar iseler, Kuanşi im pısar o canlı varlıklara burkanlar kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.” DKPAM 371’de *tıtsısı bahşısıña inçe tip ötünti yirtinçüdeki tınlıglar özlüg bo montag adaka tegip* “Öğrencisi hocasından şöyle bir ricada bulundu: “Yeryüzündeki canlılar ... canlı ... bu şekilde tehlikeye bulaşıp.” KP XIV’te *Yime bir bilge nom bilir er inçe tip tidi tavar kazganmak neñ tolyu ögüzke kirip köñültteki küsüşin kanturgalı sakınsar bulunçusuz çintamani erdini bulsar kamağ yirtinçüdeki tınlıglarnıñ küsüşin kanturur*. “Yine, bilge ve yasa bilir bir adam şöyle söyledi: “Mal mülk kazanmak konusunda, insan, okyanus ırmağına gidip, gönlündeki arzularını doyurmayı düşünürse, ve bulunmaz çintamani mücevherini bulursa, bu dünyadaki bütün canlıların arzularını yerine getirebilir.”

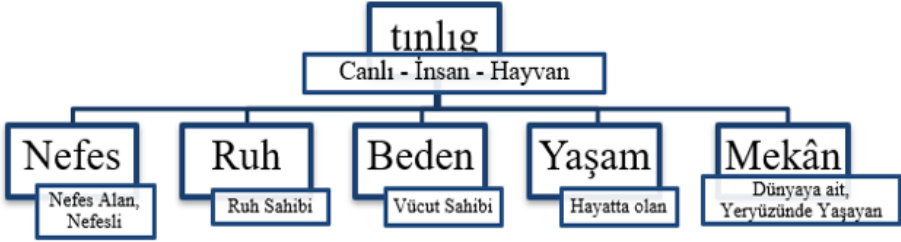
Canlı kavramını ele alınırken mekâna vurgu durumunu Radlof’un derlediği Altay Yaratılış Destanı’nda da rastlamaktayız. Tanrı’nın yarattığı insanlar için yeryüzünde yaşadıkları ifade edilir: “*Tanrının insanları, yeryüzünde yaşarlar! Şeytanın adamları, gökyüzünü basarlar!*” (Radlof, 1866; akt. Ögel, 2014a, 493) “*Şeytanın adamları, gökte hayat sürerler, Tanrının insanları, kara yerde tüberler!*” (Radlof, 1866; akt. Ögel, 2014a, 493).

Başka bir örnekte ise *tınlıg* kelimesi kullanılırken *ögüm kañım başlap alku tınlıglar* ifadesiyle canlılar/insanlar içerisinde anne ve babayı ön plana çıkarmıştır: Sita. 499’da *ögüm kañım başlap alku tınlıglar üzüksüz nomlug aşığ aşayu ürlüksüzün bilip alku nomlarnıñ üzlünçütü burhan kutın bulzunlar* “Annem ve babam başta olmak üzere bütün



canlılar, sürekli öğretilere ait yemeği yiyerek bütün öğretilerin (dharma) faniliğini farkedip (bunun) sonunda Budanın kutsallığını (Budalık mertebesini) bulsunlar.”

Tüm bu kullanımlardan hareketle Eski Türkler zihinlerinde *tinliĝ* kelimesi çerçevesinde canlıyı Őu Şekilde anlamlandırmıŐtır:



Eski Türklerin mensup olduĝu dinlerle gelen bazı deĝerlerin canlıları sınıflandırmada veya ifade etmede etkili olmuştur. Özellikle *kutlug*, *tözün*, *uguŐluk* gibi sıfatlar kullanılarak canlılar ifade edilmiŐ ve diĝer canlılardan ayrılmıştır.

*kutlug* kelimesi ‘kutsal, kutlu, bahtlı, mutlu, Őanslı, muhterem, kutsal (kişi), rahmetli (kişi), karizmatik (kişi), kutsallık, kutsanmıŐ’ anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 601; Wilkens, 2021: 430). Kelimenin kökü olan *kut* için ise Clauson, mistik anlamda ‘cennetin lütfu’, spesifik olarak ‘iyi Őans, talih’ ve ‘mutluluk’ anlamlarına geldiĝini söyler ve Manichaica II’den *yir suv kuti irinür ot suv kutu ıĝlayur ı ıĝaç kutu uliyur* ‘‘Toprak ve suyun iyiliksever ruhları periŐandır, ateŐin ve suyun iyiliksever ruhları aĝlar, çalıların ve aĝaçların iyiliksever ruhları feryat eder.’’ örneĝini vererek ‘ilâhî lütfun kiŐiŐemesi, iyilik sever bir ruh’ anlamına geldiĝini ifade eder (1972: 594). Daha sonra Budist Uygurcada yaygın olduĝunu söyleyip Őu örnekleri verir: *burxan kutu* ‘Buda olmanın kutsanmıŐ hali’, *kayu kün burxan kutın bulsar* ‘‘Ne zaman (sen) kutsanmıŐ bir Buda olma durumuna eriŐiyorsun?’’ (1972: 594). Wilkens ise *kut* kelimesi için ‘saĝlık, hayır, kurtuluŐ, (krala ait) karizma, Őeref, rütbe; parlaklık, ihtiŐam, görkem; kurtuluŐ amacı; rahmet, acıma; koruyucu ruh; ruh; Őans, talih, mutluluk; bereket; Őans iŐareti, Őans getiren işaret; sevap; adak, dinî niyet; element, öĝe; deĝer, kalite’ anlamlarını verdikten sonra verdiĝi örneklerden bazıları Şunlardır: *kut bulmadok yalıĝok* ‘kurtuluŐ bulmamıŐ insan’; *kut bulmayuk mitik prtayĝan tinliĝ* ‘kurtuluŐ bulmamıŐ rahip olmayan erkek Budist<sup>2</sup>’; *kut bulmıŐ tözünler* ‘kurtuluŐ bulmuŐ asiller’; *kut buyan* ‘kurtuluŐ ve sevap, sevap<sub>2</sub>, bereket<sub>2</sub>, Őans iŐareti<sub>2</sub>, baht iŐareti<sub>2</sub>, karizma<sub>2</sub>’; *kutka teg-* ‘kurtuluŐ bul-’ (2021: 428-429). Eski Türkçe’de *kutlug* kelimesi *tinliĝ* kelimesiyle birlikte kullanılarak kurtuluŐa ermiŐ canlıyı, iyi veya kötü talihli canlıları, kutsanmıŐ canlıları, kutsal veya sayĝı duyulan canlıları, Budist öĝreti içindeki üyeleri ifade etmektedir: DKPAM 424’te *bo kutlug tinliĝ* ‘‘bu kutlu canlı’’ DKPAM 1692’de *ol kutlug tinliĝ neĝök erser katıĝlanıp biziñ isig özümüzde umug inag bolgay erki* ‘‘O kutlu canlı nasılsa gayret edip bizim canımıza umut olacak herhalde.’’ AYÇetinb 350’de *öĝreki burhanlar Őazınınta urug saĝmıŐ buyan edĝü kılınç kılınç kutlug buyanlıĝ tinliĝlarka eŐidtürüp terk üdün yitlingülüksüz batĝulaksuz kılıu teĝinip kamaĝ tinliĝlarıĝ* ‘‘Önceki Budhaların öĝretisi sayesinde tohumları saĝılmıŐ iyi amel<sub>2</sub> iŐleyen kutlu, sevaplı canlılara duyurup ebedi<sub>2</sub> kılmayı bir an önce baŐararak bütün canlıları’’ Maitr. 16,7’de *kim muŐta kutgardaĝı kutlug tinliĝaĝ körmedin alku adada kutgarguĝı adınĝıĝ teĝri teĝrisi burkan körmedin*

*ölür men* “Bütün dertlerden kurtaran mukaddes yaratığı görmeden, bütün tehlikelerden kurtaran, hârikulâde Tanrılar Tanrısı Burkanı görmeden öleceğim!”

Clauson, *uguş* için erken dönemde bir aşiretten veya bir klandan daha küçük ancak tek bir aileden daha büyük bir nüfus birimi; bundan bir nesil veya ilişki derecesi ve daha sonra ise ailenin küçük bir üyesi olan torun anlamına geldiğini ifade eder (1972: 96). Wilkens ise *uguş* kelimesi için ‘soy, kabile, aile, asıl, nesil, grup, kast, zümre, akrabalık, köken, nesep, sınıf, nevi, tür’ anlamlarını *uguşlug* formu için ise ‘... soylu, ... soya mensup, ... sınıfa mensup, ... zümresine ait olan, bir sınıfın üyesi, ... ailesine üye, ... soyuna ait; iyi soydan, yüksek doğumdan’ anlamlarını vermiştir (2021: 788). *uguşlug* kelimesi Eski Türkçe içerisinde bir soydan gelen canlıları ifade etmenin yanında özellikle Budist metinlerde Buda, brahman, bodhisattva gibi din üyelerinin soyundan gelenler için kullanılmaktadır: DKPAM 3000’de *uguşlug tınlıglar anıñ* “soylu canlılar onun” Sita. 498’de *aç kız başlap üç türlüg yavız adalar amtkıya ok tavrak bagup amrılıp arka kamağ beş azun tınlıglar uguşu alasız bir tæg mäñilig bolzunlar* “Açlık ve kıtlık idare edilerek üç türlü kötü felaket şimdi hemen bağlanıp durulup bütün beş yaşam formu soyu eksiksiz hep birlikte mutlu olsunlar.” DKPAM 2145’te *bodısataw uguşlug tınlıgı bulğay* “bodhisattva soyundan gelen canlıyı bulacak” AYÖlmez 142 3-7’de *azu yeme üsdünki yig uguşta tözte bramanlar uguşında begler uguşında tuğayın ulatı yiti ertinike tükellig çakıravart ilig kan bolayın* “Ve dahi en üstün, mükemmel, soyda, Brahmana’lar soyunda, beyler soyunda doğayım ve devamlı yedi mücevhere (sahip), mükemmel Cakravartin, hükümdar olayım.” ADFH 178’de *keyikçi er agulug okın saplap toşguru tartıp bodısavat uguşlug yañanıñ yürekre urtı* “Avcı, zehirli okunu (yayına) yerleştirdi, (yayını) sonuna kadar gerip çekti ve Bodhisattva soyundan gelen filin yüreğine (okunu) sapladı.”

Wilkens, Handwörterbuch des Altuirischen’de *tözün* kelimesi için ‘asil kişi, soylu kişi, zerafet’ anlamlarını verdikten sonra paylaştığı örneklerden bazıları şunlardır: *tözün ärän* ‘asil kişi, soylu kişi’; *tözün bilgä biliglig* ‘asil bilgili (bir Bodhisattva’nın adı)’; *tözün kutlug* ‘asil ve karizmatik kişi (Skt. Mañjuśrī = bir Bodhisattva’nın adı)’; *tözün nom* ‘soylu öğretici (yani, Budizm)’; *tözün tärkän* ‘soylu hanımlar’; *tözün tegitlär* ‘soylu prensler’; *tözün tınlag* ‘asil canlı, soylu canlı’; *tözünlär bilgälär* ‘soylular ve bilgeler’; *tözünlär kıızı* ‘asiller kıızı’; *tözünlär kulı* ‘asiller kölesi’; *tözünlär oğlu* ‘asiller oğlu’ (2021: 748). Bu sözcükte de Türklerin iç içe olduğu dinin etkisini görmekteyiz. Eski Türkçe’de *tözün* kelimesi canlının iyi bir soydan geldiğini, kişinin doğuştan ayrıcalıkları bulunduğunu, iyi tanınmış ve köklü bir soydan geldiğini veya davranışları bakımından kötü olmadığını ifade etmektedir. Özellikle Budist metinlerde Bodhisattva ve onun soyundan gelenler için veya Budist öğretici içerisindeki mürit, öğrenci, rahip, rahibe gibi din üyelerini ifade etmek için kullanılmaktadır: AYayazlı 935’te *kelip ay tözün tınlıg sen ne üçün kañım vaişiravane maharaaçıg okıyur ötünür sen* “Gelip ey soylu canlı, sen ne için babam vaisravana Maharaja’yı çağırıyorsun” ADFH 151’de *bodısavat yaña inçe tip tidi tözünüm ol er neted osuglug körklüg meñizlig erti subadra tişi yaña inçe tip tidi karağa ton kedük erti* “Bodhisattva fil: “Asilim! O kişi nasıl görünüyordu?” diye sordu. Subhadra (adlı) dişi fil şöyle cevap verdi: “Rahip elbisesi giymişti.” Maitr. 27,4’te *mintin bir şlok bititser alku ol tözün tınlıglar maytı burkanag tuşarlar* “Benden bir mısra ... yazdırırsa bütün asil yaratıklar Maytro Burkan’a rastlarlar.” Maitr. 2,45’te *boşgutsuz tözün tınlıg kim alku nızvanılag arıtı alımış alku dyan samarlar öze erk türk* “Öğrenmeyen asil yaratık vardır bu, bütün istigraklara hâkim olmuştur.” Budizm’deki

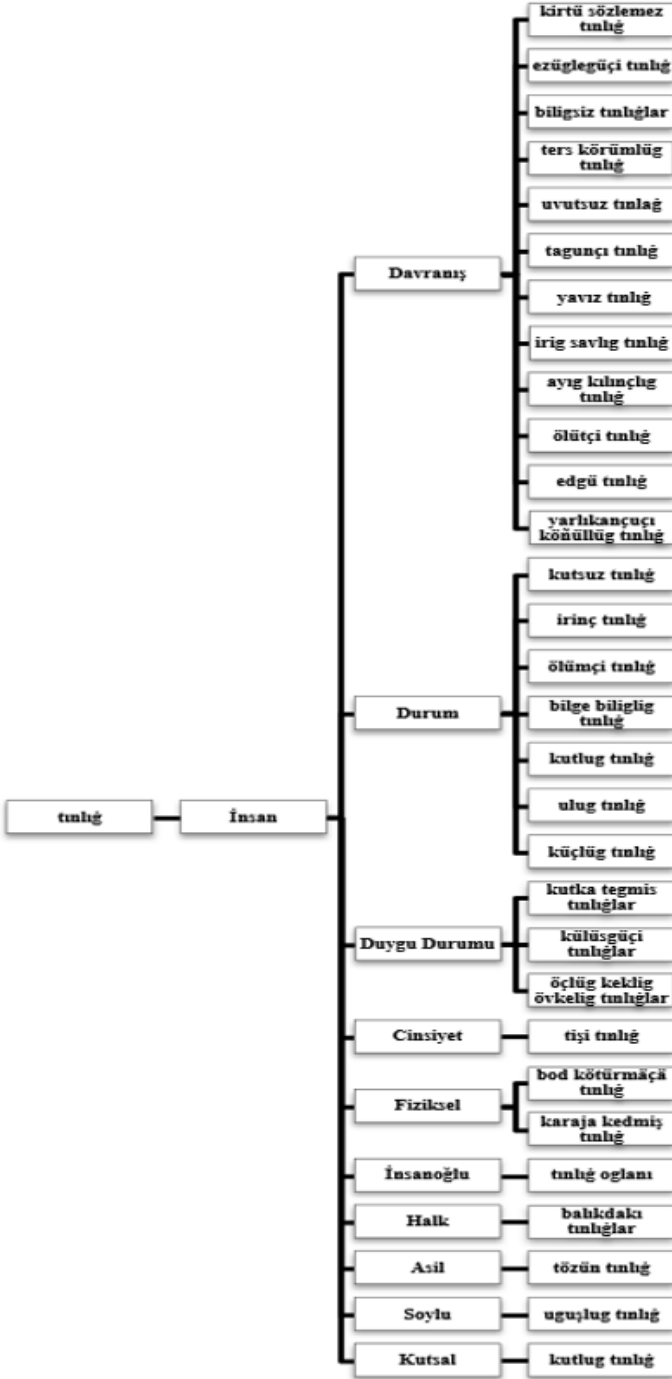
*tözün yol* ‘asil yol’ kavramı bize asil canlılar hakkında daha fazla bilgi vermektedir. Budizmde canlı varlıkların özgür olmasını gerçekleştiren yol olarak ifade edilen bir terim olmakla birlikte asil yol öğretisi “açgözlülük, nefret ve aldatma gibi duyguların kökünü kurutup yok etmeyi” amaçlamaktadır (Tokyürek 2011: 41). Bunlardan başka *tözün* ifadesi sadece insanlar için değil ADFH’de olduğu gibi filler için de yani dinî öğreti içindeki varlıklar için de kullanılmaktadır.

### Sonuç

Eski Türklerin *tnlığ* kavramı etrafında canlıya bakışı beş unsurla açıklanabilir: Nefes (nefes alan), ruh (ruh sahibi), beden (vücut sahibi), yaşam (hayatta olan), mekân (yeryüzünde yaşayan, dünyaya aitlik). Bu unsurları hem Eski Türkçe içerisinde hem de Türklere ait olan destanlarda görmek mümkün. Canlı kavramı burada sadece *tnlığ* kelimesi merkezinde incelenmiştir. Beden (vücut sahibi) unsuru *özlüg, etöz, etözlüg, isig öz* kavramları ile ruh kavramı ise *üzüt* kavramı ile desteklenebilir. Dolayısıyla Türklerin *tnlığ* kavramı ekseninde canlı tefekkürünün birincil unsuru nefes (nefes alan, nefesli canlılar) olarak öne çıkmaktadır. Bunlar dışında Türklerin, etkisi altında oldukları dinlerin dile yansımalarını canlıların nitelendirilmesinde veya sınıflandırılmasında görmekteyiz. Bu sebeple canlılar dinlerdeki veya öğretilerdeki konumu ya da tanrısallık sebebiyle *tözün, uğuşluk ve kutlug* gibi kavramlarla ifade edilmiştir.

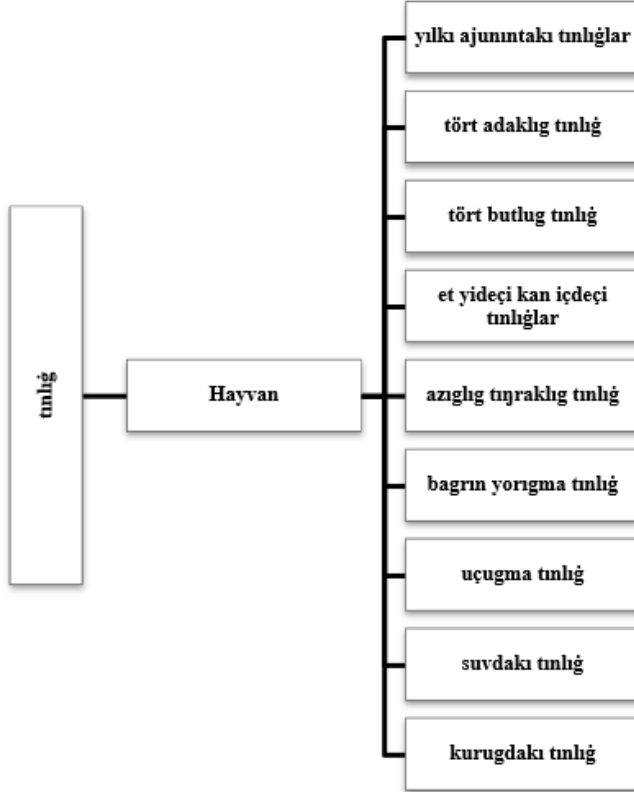
*tnlığ* kavramı anlam daralmasına uğrayarak insanları ve hayvanları işaretleyen bir gelişim göstermiştir. Eski Türkçe içindeki kullanımlardan hareketle *tnlığ* kavramı etrafında insanlar ve hayvanlar için iki ayrı anlam haritası yapılabilir.

*tnlığ* kavramı etrafında insan ifade edilirken davranış, durum, duygu durumu, cinsiyet, fiziksel özellikler, soy, nesil, sayı (topluluk) gibi unsurlar etkili olmuştur:



Eski Türkçede hayvanlar *tnlğ* kavramı etrafında fiziksel özelliklerine (*tört adaklıg tnlğ*, *tört butlug tnlğ*, *bagrın yorıgma tnlğ*, *uçugma tnlğ*), yaşam alanlarına (*kurugdaki tnlğ*, *suvdaki tnlğ*) veya evcil olup olmama durumuna (*et yideçi kan içdeçi*

*tnlığlar*, *azığlığ tınraklığ tnlđđ*) göre sınıflandırılmıştır. Fiziksel özelliklerine göre sınıflandırılırken iki ayaklı olması, sürünerek veya uçarak hareket etmesi dikkate alınmıştır. Yaşadıkları ortama göre sınıflandırılırken suda ve karada yaşamalarına göre bir ayrıma gidilmiştir. Bunun dışında vahşi hayvanları (et ve kan içen hayvanları) evcil (uysal) hayvanlardan ayırmışlardır.



### Kısaltmalar ve Kaynakça

- ADFH → Elmalı, M. (2019). *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ağca, F. ve Azılı, K. (2021). *Dilbilimsel Etno-Biyoloji Açısından Eski Türkçede “Canlı” Kavramı*. H. Yıldız ve A. Öztürk (Ed.), *Türkolojinin Delikanlısı Seyyah Prof. Dr. İsmail Dođan Armağanı* içinde (111-124. ss.). Erzurum: Fenomen.
- AY → Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYAyazlı → Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap: Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYÇetina → Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYÇetinb → Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYGulcalı → Gulcalı, Z. (2021). *Altun yaruk sudur X. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYÖlmez → Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1.
- AYTokyürek → Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Kitap: Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- AYUçar → Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap. Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Türk Lehçeleri Bilim Dalı. İzmir.
- Ariunbolor, B., Iashar, A. ve Natsag, L. (2008). *Türkçe – Moğolca, Moğolca – Türkçe Sözlük*. Ulaanbaatar: Empathy.
- BT I → Hazai, G. ve Zieme, P. (1970). Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu'. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi, Berlin (Berliner Turfan-Texte I).
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- DKPAM → Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathâvadânamâlâ*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DLT → Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud - Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gül, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Huast → Özbay, B. (2019). *Huastuanif: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KB → Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kocabı Yayınları.
- KP → Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (Çev. V. Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuanşi → Tekin, Ş. (1993). *Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük I A - N*. (Çev. G. Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Maitr. → Tekin, Ş. (1976). *Maytrisimit - Burkancıların Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Maitr.K → Yıldız, S. B. (2019). *Eski Uygurca Maitrisimit'te İkilemeler (Kumul Nüşhası)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sita. → Kılıç Cengiz, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi Dönemine Ait Tantrik Bir Metin: Sitâtapatrâdhârâni*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- The King's Dictionary: The Rasulid Hexaglot: *Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. (2000). Translated by: T. Halasi Kun, Peter B. Golden, L. Ligeti and E. Schütz with essays by Peter B. Golden and Thomas A. Allsen, Brill: Leiden-Boston-Köln.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri.
- TTT VII → Arat, R. R. ve Eberhard, W. (1936). *Türkische Turfantexte VII*. Berlin: Akademie der Wissenschaften.
- U IV-A → Müller, F. W. K. ve Gabain, A. v. (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi (Uigurica IV-A)*. (Çev. S. Himran). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi.
- UD → Kaljanova, E. (2005). *Uygurca Dışastvustık (Giriş-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.
- UVDS → İşi, H. (2021). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Usnîsa Vijayâ Dhârâni Sûtra*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.